

СТАНОВИЩЕ ЛЬВІВСЬКОЇ АРХІДІЄЦЕЗІЇ ВІРМЕНСЬКОЇ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Напередодні Другої світової війни в Західній Україні проживала значна спільнота етнічних вірмен – нащадків давніх переселенців із Вірменії. Перебуваючи у відриві від батьківщини впродовж більш як семи століть, через десятки поколінь вони асимілювалися з місцевим населенням і сформували в Галичині вкорінену вірменську етнічну групу. За релігійними переконаннями “галицькі”, “львівські” або “польські” вірмени дотримувалися переважно вірмено-католицької віри і входили в парафії, що об’єднувалися у Львівську архідієцезію Вірмено-католицької церкви (ВКЦ). Львівська вірмено-католицька архідієцезія, або ж митрополія, складалася з трьох деканатів і восьми парафій: Львівський деканат із парафіями у Львові та Бережанах, Станіславівський деканат із парафіями в Станіславові, Лисці та Тисмениці, Кутський деканат із парафіями в Кутах, Снятині та Городенці. Вся архідієцезія налічувала два десятки священнослужителів. Очолював Львівську архідієцезію ВКЦ митрополит із резиденцією у Львові¹. ВКЦ входила до числа східно-католицьких церков, підпорядкованих Ватикану, була однією з трьох основних католицьких церков Західної України. У 1938 році, після смерті митрополита Львівської вірмено-католицької архідієцезії Йосифа Теодоровича (1864–1938), тимчасово обов’язки митрополита виконував капітулярний вікарій Діонісій Кастанович (1878–1954). У зв’язку з початком Другої світової війни Папський престол у Ватикані не встиг затвердити вікарія на посаді митрополита, тому відповідно до встановлених канонів зовнішні зв’язки архідієцезії з Римом здійснювалися через митрополита Андрея Шептицького, близькою до ВКЦ Українською греко-католицькою церквою – УГКЦ, що входить разом із ВКЦ до Управління східно-католицьких церков Ватикану. Таким чином, із 1938 року і до самої своєї смерті в 1944 році митрополит Андрей Шептицький формально опікувався церковними справами вірмен-католиків Львівської архідієцезії ВКЦ².

У перебігу Другої світової війни Львівська архідієцезія ВКЦ і вірменська національна громада Галичини зазнали великих потрясінь і виявилися втягнутими в політичну інтригу, затіяну спецслужбами різних держав, які прагнули закріпитися в регіоні.

У вересні 1939 року внаслідок анексії східної Польщі Радянським Союзом Львів опинився у складі СРСР. Нова влада почала чинити типові для радянського режиму класові та релігійні переслідування мирного цивільного населення і священнослужителів. Репресії супроводжувалися націоналізацією приватної власності та “розкуркуленням” селян, із подальшим виселенням “неблагонадійних осіб” із числа корінного населення у віддалені північні райони СРСР, що викликало відверте невдоволення новою владою серед широких кіл населення Галичини – представників різних національностей. Родичі репресованих, шукаючи заступництва і справедливості від свавілля нової влади, з останньою надією зверталися до релігійних діячів за допомогою. У ситуації, що склалася, митрополит УГКЦ, найбільшої і такої, що найтяжче постраждала від репресій, релігійної громади Західної України, Андрей Шептицький

активно став на захист прав населення і вірян. Він відверто висловлював невдоволення новій радянській владі стосовно того, що нею проводяться репресивні акції проти мирного населення та антицерковна державна політика. Своїми заявами владика посутньо став в опозицію, викликаючи роздратування і невдоволення нової влади. Зрозуміло, що авторитет УГКЦ серед широких народних мас Західної України зміцнювався.

Варто зазначити, що водночас із висланням у східні та північні області СРСР корінного населення Галичини в Західну Україну за розподілом нової влади з різних областей СРСР прибували громадяни різних національностей, зокрема й вірмени. Це були фахівці та службовці (в т. ч. сім'ї військовослужбовців), які за духовними переконаннями вважалися атеїстами, вихованими в радянському антирелігійному дусі. Що стосується вірмен, то багато з них раніше були вірними Вірменської апостольської церкви (ВАЦ). Окрім цих двох вірменських етнічних груп, у Галичині проживала ще одна нечисленна вірменська громада – емігранти, які втекли з Росії в 1917 році. За соціальним статусом це переважно комерсанти та кваліфіковані фахівці, а за релігійними переконаннями – прихильники ВАЦ. Характерно, що всі вірмени, які прибули в Галичину з Росії, володіли російською, вірменською, а нерідко іноземними мовами. Цим вони відрізнялися від місцевих польсько- і україномовних галицьких вірменів, які ще в давнину перейняли місцеву культуру та звичаї, а рідну мову зберегли лише в церковному співі. У зв'язку з раптовістю початку воєнних дій у червні 1941 року частина сімей, так званих радянських вірменів, не встигли евакуюватися із Західної України, отож залишилися під німецькою окупацією. Ось таким різноманітним, особливо в царині мови і релігії, був національний склад вірменського населення в Галичині в червні 1941 року. За радянського періоду 1939–1941 років у регіоні не проводився перепис, тому загальна чисельність вірмен, що проживали тут, невідома. Проте чисельність вірмено-католиків сягала за п'ять з половиною тисяч, однак за національністю вони були записані як поляки.

30 червня 1941 року Львів був окупований німецькими військами. Окупація тривала три довгих роки. Отже, надія галичан на спокійне життя не виправдалася, а становище місцевого цивільного населення ще більше погіршилося. Сталінські репресії змінилися нацистським терором, спрямованим проти мирних громадян. Уже з першого дня окупації почалися переслідування на політичному та національному ґрунті. Основною мішенню нацистів стали комуністи і євреї. У Львові та інших галицьких містах почали створюватися єврейські гетто, куди гестапівці і створена ними місцева та єврейська поліція методично переправляли всіх місцевих і приїжджих євреїв. Окупаційна влада навмисно створювала в місцевого населення штучну ілюзію расової переваги, нацьковуючи один на одного народи, що віками мирно співіснували. Як відомо, така політика “поділу і володарювання” властива всім тоталітарним режимам. Іноді ця підбурювальна політика успішно впливала на підсвідомість людей і призводила до міжнаціональних зіткнень та погромів. Подібним чином можна тлумачити сумні події, що відбулися у Львові 1 липня 1941 року й описані численними свідками [Химка 2008, 46]. У той день, після відходу радянських військ, у трьох львівських тюрмах були знайдені тіла більше як трьох тисяч розстріляних в'язнів, в основному місцевих мешканців. Цей невинувато жорстокий злочин, скоєний радянськими тюремниками, було дуже вміло використано нацистами для розпалювання міжнаціональної ненависті. Окупаційна влада оголосила, що керівництво львівських тюрем нібито складалося винятково з осіб єврейської національності. Провокаційна звістка миттєво поширилася містом, викликавши обурення і хвилю єврейських погромів [Химка 2008, 43–65].

Однак слід одразу зазначити, що більшість населення й абсолютно всі церковні конфесії засуджували подібні провокаційні акції, всіляко висловлюючи співчуття і надаючи допомогу співгромадянам, що переслідувалися. Користуючись

своїм особливим релігійним статусом, священники допомагали єврейським родинам ховатися від переслідувань, ризикуючи при цьому власним життям. Активну людинолюбну політику – захист краян від репресій – проводив митрополит УГКЦ Андрей Шептицький. Про цю діяльність митрополита і священників очолюваної ним церкви, які рятували невинних людей від переслідувань нацистів, написано досить багато, але й багато ще належить вивчити. Скажімо, мало хто знає, що за прикладом священників УГКЦ священники Вірмено-католицької церкви також допомагали євреям уникнути фатальних репресій. Серед форм допомоги священників ВКЦ єврейським родинам вживалися як методи прямого переховування, так і виписка вірменських метрик щойно охрещеним євреям. Так, багато авторів, у своїх дослідженнях посилаючись на документи допитів гестапівських і радянських слідчих, називають видані священниками ВКЦ метрики “фіктивними”³. Однак священники ВКЦ так не вважали. Процедура хрещення дорослої людини полягає в тому, що перед здійсненням таїнства хрещення відбувається наречення імені в честь котрогось із християнських святих. При цьому можна записати і будь-яке прізвище, в цьому разі вказувалося інше – не єврейське прізвище. Саме графа національності в метриках ВКЦ вважалася нацистами “фіктивною”, тобто не такою, що відповідає дійсності. Однак всі християнські священники без винятку дотримуються церковного правила, згідно з яким при хрещенні національність не враховується, “бо сказано в Писанні – всі народи рівні перед Богом”. А запис у метриці для священника є формальністю і вказується у формулярі за бажанням наверненого у віру без пред’явлення будь-яких документів. Тому видані ВКЦ євреям християнські метрики такі ж, які практично нічим не відрізнялися від інших подібних метрик. Отож за роки окупації вірмено-католицькими священниками було виписано євреям велику кількість християнських метрик. Тільки сам вікарій Кастанович, за даними гестапо, видав власноруч сотні метрик⁴. Спершу цей метод приховування діяв успішно і врятував життя багатьом невинним людям. Адже, маючи на руках метрику, можна було спокійно пройти через вуличні облави, які влаштовувалися нацистами, місцевою та єврейською поліцією.

Однак у 1943 році на вікарія Діонісія Кастановича вчинили донос і він потрапив під підозру німецької адміністрації та був заарештований гестапо саме за видачу християнських метрик євреям. При цьому співробітники гестапо вилучили з канцелярії ВКЦ церковні метричні книги для звірення записів. Мотиви арешту вікарія – “приховування євреїв”, що вважалося на той час дуже серйозним злочином, і саме тому гестапівці вжили крайніх заходів – ув’язнили вищого ієрарха католицької церкви. У зв’язку з гучним загрозуванням вікарія ВКЦ митрополит Шептицький негайно поставив до відома про те, що трапилося, Ватикан через папського нунція в Берліні. І весь час, поки тривало розслідування, Кастанович перебував у приміщенні ізолятора львівського гестапо. Тим часом, не чекаючи результатів дипломатичної переписки, митрополит Шептицький почав вести перемови з представниками місцевої німецької влади, наполегливо вимагаючи якнайшвидшого звільнення Кастановича. Певні кроки робили також ієрархи ВКЦ і родичі заарештованого вікарія, стурбовані погіршенням стану його здоров’я. Для звільнення в’язня ВКЦ передала гестапівцям величезний викуп у вигляді грошового хабара⁵. До речі, метод вимагання та хабарництва був характерний для гестапо, найбільш корумпованої структури III рейху. Оскільки саме гестапівцям було доручено займатися стягненням “контрибуції” з місцевого єврейського населення, то це розплоджувало великі зловживання. Отож для якнайшвидшого звільнення вікарія Кастановича секретар церковної канцелярії ВКЦ Казимир Ромашкан передав гестапівцям через їхнього агента Роберта Руппа хабар у сумі 120 000 злотих. Посередником у цій угоді виступила сестра вікарія Яніна Кастанович. А ось як коментує процедуру звільнення Кастановича таємний агент львівського гестапо Роберт Рупп: “З огляду на те що Ватикан із німецьким урядом в Берліні мав договір про те, аби нікого з католицьких священників не чіпати, а в кожному

окремому випадкові вести перемови безпосередньо з Римським Папою, для того аби в разі необхідності домовитися про кожного окремо з німецькими правлячими колами. Тож начальник львівського гестапо Ставіські знав про це і, побоюючись бути притягнутим до відповідальності за порушення цього договору, звільнив Кастановича, поставивши до відома про діяльність Кастановича Гімлера⁷⁶. Цікаво, що на допиті у слідчого НКДБ Рупп, розповідаючи про арешт і звільнення Кастановича, зазначає, що своїм звільненням Кастанович був зобов'язаний Шептицькому, але при цьому замовчує отримання великого хабара, який йому передав за посередництво представник ВКЦ Ромашкан. А саме цей факт неодноразово засвідчений у протоколах допитів Ромашкана і Кастановича. Про це добре знав і слідчий Горбунов, який проводив очну ставку Ромашкана з Руппом. Однак, як це не дивно, досвідчений слідчий НКДБ при очній ставці у своїх запитаннях всіляко обходить факт отримання гестапівцями великого хабара за звільнення Кастановича. Відчувається, що слідчий дуже побоюється зламати вибудовану слідством надто крихку версію вербування вікарія гестапівцями. Адже тоді правда про священника, випущеного з гестапо за великий викуп, логічно не стикується з вигаданим образом “завербованого гестапівцями священника”, випущеного із в'язниці “за згоду на співпрацю з гестапо”.

Так само ніяк не стикується з діяльністю активного гестапівського агента різке погіршення здоров'я ув'язненого та згодом його подальша поведінка, коли він опинився знову на свободі. Але факт тривалої хвороби Діонісія Кастановича в роки окупації підтверджується не тільки ним самим на допиті, а й Казимиром Ромашканом і навіть гестапівцем Руппом. При цьому наголошується, що після виходу з в'язниці вікарій вкрай змінив свою поведінку, повністю замкнувся в собі і повів усамітнене життя, навіть “певний час жив у монастирі, уникав зустрічей із представниками німецької військової влади”. Як впливає з матеріалів допиту, гестапівці намагалися в тюрмі залякувати і шантажувати в'язня саме з метою схилити його до співпраці. Як відомо, це була узвичаєна практика, застосовувана всіма спецслужбами світу, які використовували тяжкий психологічний стан того, хто потрапив до катівні та повністю ізольований від зовнішнього світу. Поза сумнівами й те, що вікарій, виходячи на свободу з гестапівської в'язниці, підписав якісь формальні папери. Це теж обов'язкова проформа на “лояльність владі”, якої не може уникнути жоден арештант, що звільнюється. Однак питання тільки в тому, як поводить себе надалі відпущений в'язень: іде він на активну співпрацю чи всіляко ухиляється від зустрічей з гестапівцями. Як впливає з матеріалів слідства, якщо “вербування” Кастановича й мало місце, то привело до протилежного результату: вікарій остаточно замкнувся в собі, уникаючи зустрічі зі своїми німецькими “рятівниками”. А вся “співпраця” з гестапо фактично почалася і закінчилася тим, що церковною канцелярією ВКЦ на вимогу гестапо було складено список вірмен Львова. Кому не зрозуміло, що вікарій просто не міг відмовитися надати такий список через загрозу тяжких наслідків як для нього, так і для церкви в цілому. Цілком очевидно, що список уточнювався винятково за реєстром вірян львівської парафії ВКЦ.

Виникає запитання: для чого ж потрібні були гестапівцям списки львівських вірмен? Можна припустити, що першочергово вони були необхідні для звірення метрик із вилюченими метричними книгами для виявлення осіб, які змінили віросповідання та національність за роки окупації. Нагадаю, що в дорадянські часи, зокрема під час німецької окупації Галичини, церковні метрики були підставою для отримання дорожньої карти або посвідчення особи. Саме тому метричні книги з останніми записами в першу чергу й цікавили гестапівців під час обшуків у християнських храмах. Адже до священників ВКЦ в роки окупації зверталися за метриками не тільки євреї, а й вірмени з числа емігрантів “радянської хвилі”, які переслідувалися поліцією через зовнішню схожість із євреями і тому ставали жертвами вуличних та квартирних облав. Особливо тут старалася єврейська поліція Львова, яка разом із гестапівцями і місцевою міліцією займалася арештами і грошовим

здирництвом винятково серед єврейського населення. Так, скажімо, вірменка Гоаріне Бабаєва, уродженка Ашхабада, через зовнішню схожість із євреями була схоплена єврейською поліцією Львова і просиділа у в'язниці гестапо два місяці, марно намагаючись довести свою вірменську національність. Ось розповідь самої Гоаріне Бабаєвої, яка на собі відчула всі жахи та приниження, яким піддавалося цивільне єврейське населення Львова: "Проживаючи в окупованому місті Львові, я переслідувалася німецькими каральними органами, які вважали, що я за національністю єврейка, а не вірменка. Кілька разів створена німцями єврейська поліція вимагала від мене сплати контрибуції, але я відмовлялася виконати їхню вимогу, заявляючи, що я вірменка, та пред'являючи на підтвердження паспорт із зазначенням національності. Але мені не вірили. Згодом, 24 грудня 1941 року, я була затримана єврейською поліцією і передана гестапо. Мене заарештували, і під вартою я перебувала у в'язниці по вул. Лонського до березня 1942 року. За цей відтинок часу лише в перший день, коли була доставлена в гестапо, офіцер гестапо, не знаю його прізвища, допитував тільки один раз та цікавився моєю національністю і чи справді мій чоловік працював в органах НКВС"⁷. Випущена за клопотанням близьких із гестапівської в'язниці, Бабаєва вирішила негайно охреститися, аби уникнути подальших арештів. Вона охрестилася разом із дочкою у вірменському кафедральному соборі й отримала з рук Казимира Ромашкана рятівну метрику на себе і на одинадцятирічну доньку Віолету. Але на середину 1943 року християнські метрики, що видавалися ВКЦ, вже вважалися гестапівцями "фіктивними" і не рятували своїх власників, як раніше, від вуличних облав і квартирних перевірок. Тим часом більш ефективними документами, що оберігали від поліцейських арештів, виявилися членські квитки Вірменського національного комітету (ВНК). Дізнавшись про це, Гоаріне Бабаєва звертається до ВНК, щоб дістати "рятівний" документ. Вона розповідає слідчому про те, що "звернулася до Вірменського комітету [у Варшаві] з проханням на підставі метрики [про хрещення] дати довідку про національність. Після отримання довідки переслідування припинилися"⁸.

Що ж собою являв Вірменський комітет і його "всесильний" документ, із яким рахувалося гестапо? ВНК був вірменською націоналістичною організацією, створеною на початку 40-х років у Берліні при Східному міністерстві, очолюваному Альфредом Розенбергом. До складу організації входили білоемігранти, члени колишнього буржуазного уряду Республіки Вірменія (1918–1920), що перебували в еміграції. Відомство Розенберга, втілюючи плани воєнної операції проти Радянського Союзу, збирало під своїм дахом всіх антирадянськи налаштованих політемігрантів, які втекли з СРСР. Тому в Берліні за короткий час були створені національні організації з представників народів майже всіх союзних республік СРСР. Ставлення нацистської влади до національних організацій було дуже серйозним. Національні комітети, як, скажімо, той же Вірменський національний комітет, активно брали участь у формуванні окремих національних військових підрозділів, так званих "східних легіонів" вермахту. Члени ВНК безпосередньо займалися вербуванням серед радянських військовополонених, емігрантів, а також осілого вірменського населення окупованих країн і територій. У свідченнях слідства вказано склад Берлінського вірменського комітету, куди входили: Дер Дульян (Тер-Дульян) – президент, Арутюнян – секретар, Абебян (Абегян) – професор медицини, який до війни працював в одному з берлінських університетів, Абрамян – великий торговець (підприємець) міст Варшави і Берліна. У роботі національного комітету також брали участь члени колишнього буржуазного уряду Республіки Вірменія (1918–1920), які прибули в 1941 році до Берліна: віце-прем'єр-міністр Республіки Вірменія Олександр Хатисян, колишній військовий міністр Республіки Вірменія Драстамат Каноян та генерал Дро, колишній командувач армією Нжде.

Основною метою ВНК, втім як і інших подібних національних комітетів, організованих у тодішній Німеччині, була реставрація колишніх буржуазних національних

держав на території СРСР. Наміри Вірменського національного комітету були більш ніж амбітні. Ось що розповідає Казимир Ромашкан: «Впевненість Дро в розгромі радянської влади в 1944 році була настільки великою, що він вже сформував склад уряду для “Великої Вірменії”. В уряд повинні були увійти: генерал Дро, професор медицини Абекаян, який теж мешкав у Берліні, президент берлінського Вірменського національного комітету Дульян, який проживав у Берліні, письменник Чобакаян і вчений-історик Чікільян, які обидва проживали в Парижі, великий торговець мануфактурних виробів Папазян, який проживав в Америці, і секретар берлінського Вірменського національного комітету та інші. Туди ж входив і патріарх міста Єревана, прізвища його не знаю»⁹. У цьому повідомленні Ромашкан дає нам дуже важливе свідчення, а саме про присутність серед членів ВНК священнослужителя з міста Єревана. Ім'я священника не вказується, проте можна припустити, що це був ієрарх Ново-Нахічеванської єпархії Вірменської апостольської церкви, яка охоплює Південний Схід України, Крим, Дон, Поволжя і Північний Кавказ, із резиденцією в Ростові-на-Дону. Значна частина території цієї великої єпархії була захоплена німцями вже в перший рік війни. Саме син цього вірменського “патріарха”, який також був священнослужителем, працював капеланом у вірменських військових батальйонах вермахту, дислокованих у Львові.

Варто зазначити, що багато вірменських військових підрозділів були створені та дислоковані на окупованих німецькими військами землях України. У самому Львові та передмісті Зимна Вода розміщувалося два вірменських батальйони. З допитів дізнаємося, що за прикладом Берліна ВНК був створений у Варшаві та інших містах Генерального Губернаторства. До складу – варшавського Вірменського національного комітету входили: Павло Карганов – президент¹⁰, Оганесян – секретар, який до війни проживав у Варшаві, Арташес – власник взуттєвої фабрики у Варшаві, Дობадьян – власник великого магазину перських килимів, що мешкав до війни у Варшаві. Берлінський і варшавський ВНК планували організувати схожу вірменську національну організацію й у Львові. Однак створити її не змогли через нечисленність там вірмен. Ось що про це розповідає заарештований співробітниками НКДБ Сергій Назар'ян: “У період німецької окупації в місті Львові Вірменського комітету не було, а наскільки мені відомо, у Львові була організована лише група, зважаючи на нечисленність вірменського населення в місті Львові. Кількісний склад цієї групи – дванадцять чоловік... Ця група почала організовуватися приблизно в травні-червні 1943 року...” Насправді ж, як відомо, під час німецької окупації у Львові проживало кілька тисяч вірмен. Далі Назар'ян дає характеристику і відомості про склад вірменських національних організацій Львова в період німецької окупації: “При окупації німцями міста Львова, приблизно з осені 1943 року, в місті Львові існував вірменський батальйон із числа військовополонених вірмен, колишніх бійців Червоної Армії, що дислокувався по вулиці Личаківській, будинок № мені невідомий, приблизно в кінці трамвайної зупинки. Крім того, в місті Львові існує вірменська парафія, що складається з 4-х священників. Третя група вірмен була з числа біженців, евакуйованих, які втекли від Червоної Армії з Кавказу і Криму. Ці біженці з'явилися в місті Львові приблизно в лютому 1944 року і вже у квітні виїхали до Варшави”¹¹. Місцеві полонізовані вірмени, що були об'єднані у вірмено-католицьку церковну парафію, сприйняли ідею створення у Львові філії ВНК більш ніж стримано. Мало хто з асимільованих вірмен виявив бажання співпрацювати з нацистами. Тому Вірменський комітет Львова формувався в основному за рахунок нечисленних вірменських політемігрантів. У львівській групі ВНК, що складалася з 12 осіб місцевих львівських вірмен, названа лише одна родина доктора Давидовича – він сам і його сестра Анна. Але водночас, попри свою нечисленність, робота львівської експозитури в складі варшавського ВНК була досить успішною¹². За розповідями Ромашкана, саме завдяки активній роботі членів львівської експозитури неподалік від Львова, в містечку Зимній Воді, було створено військовий вірмен-

ський легіон. Далі заарештований у своєму зізнанні засвідчує те, як створювався вірменський військовий батальйон: “Лікар Давидович і лікар Аванесян систематично виїжджали в табори військовополонених... проводили там вербування і, звільнивши з таборів тих, хто дав згоду, відправляли їх у місто Львів та до Варшави. Завдяки цій роботі в Зимній Воді й було створено легіон чисельністю у дві тисячі триста осіб. Командиром цього легіону був призначений полковник Аведісян – колишній командир Червоної Армії, який нібито здався в полон німцям. Після відповідної екіпіровки та військового навчання цей легіон було направлено до Варшави, а звідти на фронт для боротьби з Червоною Армією”¹³.

Як очевидно, робота членів львівської експозитури ВНК не обмежувалася лише ідеологічною пропагандою проти радянської влади, а її члени займалися вербуванням і формуванням вірменських національних військових підрозділів. Але з позиції об’єктивного аналізу тут, безперечно, проглядається те, що співробітники НКДБ перестаралися у своїх допитах, бо повірити, що кілька цивільних осіб змогли в короткий термін створити багатотисячний військовий батальйон і відправити його на фронт, – неможливо. Але навіть якщо за матеріалами слідства й припустити, що це правда, то виникає природне запитання: а який стосунок до створення львівської експозитури ВНК і військових вірменських легіонів мали священники ВКЦ? Адже саме зв’язок з антирадянською львівською експозитурою ВНК і, як наслідок, співпрацю з нацистами й інкримінували священникам ВКЦ слідчі держбезпеки.

Та все же матеріали слідства розкривають нам цікаві, раніше невідомі, подробиці з життя вірменської громади Львова і ВКЦ в роки нацистської окупації. Бо насправді вірменська громада Львова була розділена німцями на дві частини: “Щоб яскравіше окреслити класовий характер націоналістичного комітету, – розповідає далі Ромашкан, – окупаційна влада видала розпорядження: всі вірмени, які проживають раніше 1918 року на території Польщі і Західної України, членами зазначеного комітету бути не можуть”¹⁴. Як бачимо, нацисти виключали співпрацю з місцевими етнічними вірменами, вважаючи за краще мати справу лише з новими вірменськими політемігрантами з СРСР. Цим фактором і обумовлені спрямованість діяльності та поставлені цілі створеної експозитури: боротьба проти Червоної Армії та збереження характерних рис вірменської національності. Такі цілі німці не могли ставити перед місцевими асимільованими етнічними вірменами і священниками ВКЦ, що спочатку дотримувались нейтральної позиції як до німецької, так і до радянської влади.

Водночас спроби залучити до львівської експозитури місцевих вірмен не припинялися з боку членів ВНК. Характерно, що пропозицію командира військового батальйону Аведісяна об’єднатися у Вірменський національний комітет Львова було прийнято вікарієм Діонісієм Кастановичем вкрай негативно і запропоновано їм власну пропозицію – до релігійного об’єднання вірмен-католиків із вірменами-григоріанами. І все ж, попри серйозні конфесійні розбіжності між двома вірменськими церквами, митрат дозволяє “єреванському” вірмено-григоріанському священнику двічі відслужити службу для вірменського батальйону в кафедральному соборі Львова. Та не дозволити цього він не міг із багатьох причин, зокрема й релігійних. Відомо, що львівський кафедральний собор разом зі старовинними вірменськими храмами в містах Станіславі (Івано-Франківськ), Кам’янці-Подільському, Феодосії, Старому Криму та багатьох інших були побудовані в XIV–XVII століттях саме вірменами апостольської церкви, або вірменами-григоріанами. Власне тому всі перераховані старовинні вірменські храми виведені за рамки міжцерковних конфесійних розбіжностей і є загальнонаціональними історико-культурними пам’ятками та релігійними святинями для всього вірменського народу. Можливо, що, саме ґрунтуючись на цьому, вікарій і дозволяє священникові ВАЦ провести службу Божу в кафедральному соборі. Проаналізувавши матеріали допитів, можна зробити безпомилковий висновок, що капеланом у вірменському національному батальйоні був священник Вірменської апостольської церкви, який приїхав із Кавказу. Таким чином, вірмено-католицькі

священики Львова, всупереч усталеній думці співробітників НКДБ, що відбилася в статті обвинувального документа, не залучалися капеланами на службу до вірменських легіонів. Там правили тільки вірменські священики ВАЦ. Отже, опираючись на факти допитів, співробітники радянської держбезпеки добре знали, що службу в кафедральному соборі для вірменських легіонерів проводив священик ВАЦ. Та парадна хода через центр Львова двохтисячного вірменського військового контингенту на чолі з генералом Дро і проведення урочистої служби Божої у вірменському кафедральному соборі не пройшли непоміченими ні для городян, ні для резидентури радянської розвідки. Це підтверджується розповіддю підсудного Станіслава Івановича Дробота: “У 1944 році я працював у канцелярії костелу, якимсь повертався додому, і мене ввечері затримали двоє росіян та вимагали: скажи про генерала Дро, мене прискіпливо допитували”¹⁵. Таким чином, послуговуючись матеріалами слідства, можна зробити єдиний висновок, що священики Львівської митрополії ВКЦ аж ніяк не служили капеланами у вірменських батальйонах і не брали ніякої участі в церковній службі для вірменських легіонів, а цим переймалися тільки священики ВАЦ. І співробітники НКДБ були добре поінформовані про це. Проте саме ці два епізоди ними виставлялися як провина Вірмено-католицької церкви Львова перед радянською владою, яка й звинувачує ВКЦ в колабораціонізмі. Як і знали вони добре про конфесійні відмінності між вірменськими священиками ВАЦ, які прийшли й пішли разом з окупаційними частинами вермахту, та осілими вірмено-католицькими священиками, які належали до двох абсолютно різних гілок християнської релігії.

Отже, сфабриковане слідство і судовий процес на основі його у справі вірменських священиків були підступним фарсом, основна мета якого спрямовувалася на ліквідацію Львівської архідієцезії ВКЦ. Цей процес був частиною плану з ліквідації всіх східно-католицьких церков України через звинувачення їх у колабораціонізмі та в підтримці національних військових формувань, які діяли проти радянської влади. Одним з організаторів антирадянського опору в Західній Україні, на думку радянських ідеологів, був Ватикан, персонально – покійний митрополит Андрей Шептицький та очолювана ним греко-католицька церква. Саме їх звинувачувала радянська влада в підтримці військових формувань УПА в Західній Україні. Відразу ж після смерті митрополита Шептицького в 1944 році керівництво НКДБ розпочало активну роботу з ліквідації УГКЦ як антирадянської організації. При цьому було обрано шлях злиття УГКЦ з більш лояльною до радянської влади Російською православною церквою (РПЦ). Тому з початку 1946 року повним ходом розкручувався санкціонований НКДБ процес злиття УГКЦ та РПЦ, а незгодні з таким рішенням священики УГКЦ піддавалися арештам і репресіям. Таким чином, УГКЦ була оголошена владою поза законом і пішла в підпілля. Тому слідчі НКДБ, прагнучи знайти докази зв'язку ВКЦ з Ватиканом і УГКЦ, на допитах цікавилися міжцерковними взаємовідносинами ВКЦ з Ватиканом і УГКЦ та всіма подробицями, пов'язаними з опальним митрополитом Шептицьким, вже саме знайомство з яким вважалося державним злочином.

Ось переконливий витяг з обвинувального судового висновку щодо Діонісія Каетановича: “Крім цього, [Каетанович] через митрополита Шептицького підтримував зв'язок із Ватиканом, передаючи останньому матеріали, які цікавили його...”¹⁶ Із протоколів допиту вікарія від 4.01.1946 року стає зрозумілий механізм взаємозв'язку ВКЦ з Ватиканом, здійснюваний через митрополита УГКЦ Шептицького: “Надалі я кілька кореспонденцій отримував із Ватикану через митрополита Шептицького, оскільки він як керівник греко-католицької церкви також був підпорядкований конгрегації східних обрядів при Ватикані і всі директиви звідти на моє ім'я надсилалися спільно, а він у свою чергу направляв їх мені. Вся кореспонденція, що отримується мною від Ватикану, зводилася до суто організаційно-церковних питань, як, наприклад: Ватикан цікавився ставленням німецьких окупантів до вірмено-католицької церкви, чи існує духовна семінарія і чи не перешкоджають її діяльності німці, окрім

цього, Ватикан цікавився питаннями статистичного характеру. Вимагав повідомити наявність священиків, дияконів, законників, наявність костелів та їхній стан і т. д.”. З того ж документа можна дізнатися, як взаємодіяли львівські митрополії УГКЦ та ВКЦ поміж собою і як здійснювався зв’язок із Ватиканом у важкий період нацистської окупації: «Через митрополита Шептицького я направляв кореспонденцію іноді в тих випадках, коли він мені особисто це пропонував. Наприклад, “Стан дієцезій”, тобто про зміни, що відбулися за час війни, я направляв до Ватикану через Шептицького, який мені пояснив, що кореспонденцію цю необхідно перекласти з польської мови на латинську, а він у себе для таких потреб має спеціальну людину»¹⁷. Таким чином, стає зрозуміло, що УГКЦ і ВКЦ підтримували тісні міжцерковні взаємини, а митрополит Шептицький користувався повагою серед кліриків ВКЦ. Варто нагадати, що у вірменському кафедральному соборі в 1902 році митрополит Андрей Шептицький разом із краківським кардиналом Яном Пузинею та римо-католицьким митрополитом Йозефом Більчевським консекрували абата Йозефа Теодоровича, майбутнього митрополита ВКЦ. Саме за прикладом митрополита Шептицького, який створив у 1905 році Національний музей, архієпископ ВКЦ Йозеф Теодорович у 1932 році відкрив при кафедральному соборі постійно діючу виставку вірменської культури, що стала згодом Вірменським музеєм Львова. А в роки окупації вікарій, священики і віряни ВКЦ переховували євреїв від переслідувань нацистів, і саме за прикладом митрополита Шептицького та священиків УГКЦ. Тож із великим сумом сприйняли львів’яни звістку про смерть митрополита, яка сталася 1 листопада 1944 року. У день його похорону, 5 листопада 1944 року, вікарій Каєтанович перебував у греко-католицькому кафедральному соборі Св. Юра серед запрошених єпископів. Саме йому було довірено останнім правити траурну службу. Також вікарій брав участь у відомій скорботній ході центром Львова. Про участь вірмено-католицьких ієрархів у жалобних заходах були добре обізнані в НКДБ Львівської області. Тому процесія рухалася в оточенні солдатів НКДБ, яким давалися вказівки фіксувати всіх відомих учасників траурної ходи.

Після похорону митрополита над католицькими церквами Галичини нависла реальна загроза ліквідації. Першими прийняли на себе удар священики Української греко-католицької церкви. Нова влада безальтернативно “запропонувала” священикам УГКЦ возз’єднатися з Російською православною церквою. Незгодних із цим священиків УГКЦ чекали арешти і виправно-трудова табори (ВТТ). Щодо римо-католицьких священиків та їхніх парафіян, то тут вчинили абсолютно в дусі того радянського часу – згідно з міждержавним договором їх депортували разом з усією численною паствою до Польщі. Щоправда, дещо спантеличились тодішні радянські ідеологи в питанні вірмен-католиків. Адже, з одного боку, вірмени вважалися титульним народом радянської союзної республіки, а з другого – львівські вірмени за мовою, традиціями і релігією вважали себе ближчими до поляків і сповідували вірмено-католицьку віру. Тож, за версією польських католицьких авторів, галицьким вірменам-католикам нібито запропонували як альтернативний варіант отримання радянського церковного статусу – возз’єднатися з Вірменською апостольською церквою за прикладом УГКЦ. Однак ієрархи ВКЦ відкинули цю пропозицію, після чого наприкінці 1945 року почалося переслідування вірменських священиків. Логічно припустити, що так воно і сталося насправді, проте знайти конкретні письмові підтвердження цього припущення поки не що вдалося. Однак є дуже цікавий документ, у якому вікарій Каєтанович висловлює свої міркування щодо подібного релігійного возз’єднання вірменських церков. На одному з допитів він розповів про пропозицію командира вірменського батальйону Аведісяна об’єднатися вірменам-католикам і вірменам-емігрантам у Вірменський національний комітет Львова, на що вікарій висловився вкрай негативно. Як виконуючий обов’язки голови львівської митрополії ВКЦ, він заявив: «Ополячені вірмени живуть у цій вірі 400 років і ніколи на таке “об’єднання” не погодяться». Мабуть, такою ж була відповідь вікарія і радянським

чиновникам. Така принципова позиція ієрарха ВКЦ цілком могла стати вирішальною і визначити подальшу долю галицьких вірмен та Вірмено-католицької церкви, яка своєю орієнтацією на Ватикан ніяк не вписувалася в прокрустове ложе радянської релігійної політики.

Отож львівські вірмени були прилучені до поляків і підлягали виселенню із Західної України до Польщі. У Станіславській та Тернопільській областях вірменське населення згідно з розпорядженням влади організовано готувалося до депортації. Проте львівські вірмени виїжджати до Польщі вперто не погоджувались. Вірмени Львова збиралися у дворі вірменського кафедрального собору і висловлювали свою незгоду з рішенням влади про виселення. І це в той час, коли радянські газети оголосили про депортацію кримських вірмен, а влада Львова вже виписувала ордери на квартири, де ще мешкали вірмени, новоприбулим “господарям”, з різних областей СРСР. Всіляко чинив опір виїзду до Польщі і глава львівської ВКЦ вікарій Діонісій Кастанович. Він добре усвідомлював, що його виїзд за кордон означає ліквідацію Львівської митрополії ВКЦ, закриття всіх храмів і конфіскацію церковного майна. Тому вікарій вирішив не їхати зі священниками та парафіянами, а залишитися у Львові. Тим часом вірменські священники регіональних парафій почали виїжджати до Польщі разом зі своїми парафіянами. Водночас із собою вони забирали церковні реліквії, точніше, те, що могли винести в руках: старовинні книги, ікони та церковне начиння. Решту ж церковного майна, залишеного в зачинених храмах, чекала сумна доля [Азізян 2008, 202–209].

Наприкінці 1945 року в Галичині залишалися тільки львівські ієрархи ВКЦ на чолі з вікарієм Кастановичем, настоятель Станіславського деканату Казимир Філіпик і настоятель Кутського деканату Самуїл Манугевич. Казимир Філіпик перебував у Станіславі аж до середини 1945 року і виїхав одразу після початку арештів ієрархів ВКЦ. Із собою він вивіз старовинну ікону Пресвятої Богородиці Ласкавої зі Станіславського вірменського храму та старе Львівське Євангеліє. Таке ж саме вчинили священники всіх храмів ВКЦ, окрім одного, що в Кутах. Забута владою Кутська парафія ВКЦ, куди в 1956 році повернувся з каторги Казимир Ромашкан, таємно діяла аж до самої смерті останнього вірмено-католицького священника в Україні – Самуїла Манугевича, що сталася в 1956 році. При цьому служба Божа таємно проводилася священником не в закритому владою храмі, а у цвинтарній каплиці. Однак, як виявилось, це була не єдина вірменська каплиця, яка таємно відвідувалась парафіянами для участі в службі Божій. Так, у старовинній вірменській цвинтарній каплиці селища Лисець (Івано-Франківська обл.) служба Божа теж ніколи не припинялася [Азізян 2008а]. Після арешту за сфабрикованими звинуваченнями і висилки у виправно-трудова табори ієрархів Львівської архідієцезії ВКЦ, після закриття вірменських церков Західної України і депортації вірмено-католицьких священників разом з основною частиною етнічних вірмен до Польщі, в 1946 році завершилася операція радянських спецслужб з ліквідації східно-католицьких церков в Україні.

Багато дослідників у своїх історичних розвідках акцентують увагу на тому, що операція з ліквідації католицьких митрополій Львова була винятково та повністю справою рук співробітників держбезпеки, замовчуючи при цьому або ж подаючи розмиті оцінки участі в жорстокому беззаконні радянського державного керівництва. Тільки у 2011 році вдалося відшукати секретний документ, у якому наявні докази причетності до цього злочину вищих керівників радянської України і СРСР, зокрема Першого секретаря ЦК КПУ та члена Політбюро ЦК КПРС Микити Хрущова¹⁸.

Тоді Ватикан змирився з ліквідацією Вірмено-католицької церкви в Україні і впродовж 70 років майже не робив спроб відновити архідієцезію. Більш того, 25 жовтня 1946 року статс-секретарем Ватикану було дано вказівку примасу Польщі і краківському митрополиту дозволити вірянам вірмено-католикам (також і українським греко-католикам) перехід на латинський обряд [Дашкевич 2012, 1074]. Цей день можна вважати остаточною датою ліквідації Вірмено-католицької архідієцезії Львова.

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 6. – Спр. 75182-ФП. – Арк. 49 (Выписка из протокола допроса Ромашкан К. Н. от 03.10.1945 г.).

² ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75182-ФП. – Арк. 111 зв.

³ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75182-ФП. – Арк. 72 (Выписка из протокола допроса Рупп Р. Е. от 19.11.1945 г.).

⁴ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75182-ФП. – Арк. 54 (Выписка из протокола допроса Ромашкан К. Н. от 12.12.1945 г.).

⁵ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75182-ФП. – Арк. 53 (Протокол допроса Ромашкана Казимира Николаевича от 12 декабря 1945 г.).

⁶ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75182-ФП. – Арк. 72 (Протокол допроса Рупп Р. Е. от 19 ноября 1945 г.).

⁷ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75182-ФП. – Арк. 374 (Выписка из протокола допроса Бабаевой Г. С. от 16.08.1956 г.).

⁸ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75182-ФП. – Арк. 116.

⁹ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75182-ФП. – Арк. 101.

¹⁰ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75182-ФП. – Арк. 44 (Протокол допроса Ромашкан К. от 15.11.1945 г.).

¹¹ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75182-ФП. – Арк. 61 (Выписка из протокола допроса Назарьянц С. Х. от 4 августа 1944 года).

¹² ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75182-ФП. – Арк. 39 (Протокол допроса Ромашкан К. от 15.11.1945 г.).

¹³ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75182-ФП. – Арк. 40 (Протокол допроса Ромашкан К. от 15.11.1945 г.).

¹⁴ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75182-ФП. – Арк. 27 (Протокол допроса Ромашкан К. от 03.10.1945 г.).

¹⁵ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75182-ФП. – Арк. 288 (Протокол судебного заседания Военного Трибунала войск НКВД Львовской области от 8–9 марта 1946 г.).

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75182-ФП. – Арк. 242 (Обвинительное заключение от 20.02.1946 г.).

¹⁷ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75182-ФП. – Арк. 110–111 (Протокол допроса Каетановича Д. К. от 4.01.46 г.).

¹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Од. зб. 2438. – Арк. 9.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 1. Вірменський кафедральний собор (XIV–XV століття)

Іл. 2. Герб на резиденції митрополита Львівської архієпархії
Вірменської католицької церкви

Іл. 3. “Темна вечеря” Яна Генрика Розена

ЛІТЕРАТУРА

- Азіян С. Л. Вірменський музей Львова // **Всесвіт**, 2008, № 11–12.
Азіян С. Л. Чудотворна ікона з Лисця з'єднує народи // **Арагац**, 2008а, № 12 (229–230).
Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 6, спр. 75182-ФП.
Дашкевич Я. Р. **Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть**. Збірник наукових праць.
Львів, 2012.
Химка І. Достовірність свідчення: реляція Рузі Вагнер про Львівський погром влітку
1941 р. // **Голокост і сучасність**. Студії в Україні і світі, 2008, № 2 (4).
Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 23,
од. зб. 2438.